

Hız. Osman'ın Katli ile Sonuçlanan Olayların Ekonomik Boyutu

Abdulkirim Öner | [0000-0001-9643-1603](https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1762080) | akerimoner@hotmail.com

Doç. Dr. | Dicle Üniversitesi | İlahiyat Fakültesi | İslam Tarihi Anabilim Dalı | Diyarbakır | Türkiye

<https://ror.org/0257dtg16>

Atıf

Öner, Abdulkirim. "Hız. Osman'ın Katli ile Sonuçlanan Olayların Ekonomik Boyutu", *Artuklu Akademi* 12/2 (Aralık 2025), 577-598. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1762080>

Öz

İslâm tarihinde Hız. Peygamber'le başlayıp Hız. Ebû Bekir ile devam eden yönetim, Hız. Ömer döneminde teşkilatlanma sürecine girdi. Bu yapı Hız. Osman'ın halifeliğinin ilk döneminde varlığını sürdürmekle birlikte son yıllarında bozulmaya başladı. Bu bozulmanın birçok sebebi olmakla birlikte en önemli etkenlerden biri de ekonomik faktörlerdir. Hız. Ömer döneminde artan gelirler, Hız. Osman'ın son yıllarında hem azaldı hem de adaletsiz bir şekilde dağıtılmaya başladı. Bu durum iktisadî hayatın bozulmasına ve toplumda huzursuzluklara yol açtı. Hız. Osman'ın ilk iki halifenin icraatlarının dışına çıkarak diğer kabile mensuplarını yönetime yeterli derecede yaklaştırmaması, idari kadroların tayininde akrabalarından yana tercihinin kullanılması ve tahsisat konusunda kabilesine pozitif ayırım yaptığına dair iddiaların bulunması toplumun tepkisine yol açtı. Merkezden uzak ordugâh şehirlerde meydana gelen olaylar, toplumun bölünmesine ve içinden çıkılmaz bir yapıya dönüştü. Yöneticilerin kendi aralarındaki çekişmeleri, valiler ile halk arasındaki yaşantı tarzı ve fikir ayrılığı toplumun ayrışmasına sebep oldu. Hız. Osman, halkın içine düştüğü ekonomik buhrandan kurtarmak amacıyla var gücüyle mücadele etti. Gelirleri artırmak için metruk ve savafî arazileri güvendiği kişilere iktâ olarak verdi. Yönetimde resmi görevi olanların dışında hazineye pay alanların tahsisatında indirim gitti. Vilayetlere müfettiş görevlendirerek problemlerin asıl sebebinin bulmaya çalıştı. Bununla yetinmeyerek valilerle istişare etti ve halkın ileri gelenleriyle konuştu. Ancak değişen şartlarla birlikte birçok alanda meydana gelen bozulma, halifenin başarılı bir yönetim sergilemesine engel oldu. Hız. Osman'ın vefatı sürecinde yaşanan olayları konu edinen bu çalışmanın asıl hedefi, halifeliği zamanında ortaya çıkan, toplumu ayrıştırarak farklı fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olan ve halifenin katli ile sonuçlanan asıl problemi tespit etmektir. Araştırmanın sağlıklı ve objektif sonuçlara ulaşabilmesi için titiz bir inceleme yapıldı. Aynı olay ile alakalı farklı görüşler ele alınarak öznel yaklaşımlardan uzak durulmaya çalışıldı. Literatür taraması yapılarak klasik kaynaklardan konunun detaylarına ulaşmaya gayret edildi. Zaman zaman çağdaş müelliflerin konu hakkındaki fikirlerine yer verildi. Olaylar arasında bağlantı kurularak nitel araştırma metodu takip edildi.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Hız. Osman, Yönetim, İktisadî Hayat, Ekonomik Kriz, Beytülmâl.

Öne Çıkanlar

- Çalışma, Hız. Osman dönemindeki olayları siyasî ve toplumsal yönlerinin yanı sıra iktisadî faktörler açısından inceleyerek literatüre özgün bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.
- Hız. Ömer döneminde artan devlet gelirlerinin, Hız. Osman'ın son yıllarında azalması ekonomik yapıyı zayıflatmış ve toplumsal huzursuzluklara zemin hazırlamıştır.
- Zekât ve atıyye dağıtımındaki değişiklikler, arazi tahsisleri ve akraba merkezli atamalar, adalet ve eşitlik algısının sarsılmasına neden olmuştur.
- Halifenin aldığı idarî ve malî tedbirler, mevcut krizleri önlemede yeterli olmamıştır.
- Hız. Osman'ın şehadetiyle sonuçlanan süreçte, siyasî nedenlerin yanı sıra göz ardı edilen ekonomik sorunların da belirleyici rol oynadığı tespit edilmiştir.

Makale Bilgileri

Etik Beyan

Bu makale, Uluslararası İslam Düşünce Yapısına Etki Eden İlk Dönem Olayları Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Hz. Osman'ın şehadeti ile Sonuçlanan Olayların Ekonomik Boyutu" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Geliş Tarihi

10.08.2025

Kabul Tarihi

03.12.2025

Yayın Tarihi

31.12.2025

Benzerlik Taraması

Yapıldı- intihal.net

Yapay Zeka Beyanı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim

artukluakademi@gmail.com

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Dizinleme Bilgileri

Dergi TrDizin, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's ve ATLA'da taranmaktadır.

The Economic Background of The Events Resulting in The Assassination of Caliph Uthman

Abdulkerim Oner | 0000-0001-9643-1603 | akerimoner@hotmail.com

Assoc. Prof. | Dicle University | Faculty of Theology | Department of Islamic History | Diyarbakır | Türkiye

<https://ror.org/0257dtg16>

Citation

Oner, Abdulkerim. "The Economic Background of The Events Resulting in The Assassination of Caliph Uthman", *Artuklu Akademi* 12/2 (Dec 2025), 577-598. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1762080>

Abstract

In Islamic history, the administration that began with the Prophet Muhammad and continued with Abu Bakr entered an institutionalization process during the caliphate of Umar. Although this structure was maintained in the early years of Uthman's caliphate, it began to deteriorate in his later years. Among the many reasons for this deterioration, one of the most significant ones were economic factors. While revenues increased during Umar's time, they began to decline toward the end of Uthman's caliphate. This situation led to economic instability and unrest in society. Uthman's departure from the practices of his two predecessors—his failure to include members of other tribes in the administration, his preference for appointing his relatives to administrative positions, and allegations of nepotism toward his own clan in the allocation of resources—provoked strong public reaction. Incidents in garrison towns far from the center caused divisions in society and created an unmanageable situation. The internal power struggles among the administrators and the differing lifestyles and ideologies between governors and the public further deepened social fragmentation. Uthman struggled with all his strength to rescue the people from the economic crisis they had fallen into. To increase revenues, he allocated abandoned and state-owned lands (mawāt and şawāfi) to those he trusted. He reduced allowances for individuals receiving shares from the treasury who did not hold official positions in the government. He appointed inspectors to the provinces in an effort to identify the root causes of the problems. In addition, he consulted with governors and spoke with leading figures in society. However, widespread deterioration in various sectors under changing conditions prevented the caliph from achieving effective governance. The main aim of this study, which addresses the events surrounding the death of Caliph Uthman, is to identify the core problem that arose during his caliphate, which divided the society, gave rise to conflicting views, and ultimately led to his assassination. In order to obtain sound and objective results, the research was conducted with careful and rigorous analysis. Different opinions regarding the same events were considered, and subjective interpretations were avoided. A comprehensive review of the literature was conducted, and classical sources were examined in depth. The views of contemporary scholars were also included from time to time. A qualitative research method was employed by establishing connections between events.

Keywords

Islamic History, Caliph Uthman, Governance, Economic Life, Economic Crisis, Bayt al-Mal.

Highlights

- The study aims to provide an original contribution to the literature by examining the events of the period of Caliph Uthman not only in political and social contexts but also from an economic perspective.
- The increase in state revenues during Caliph Umar's era, followed by a decline in the later years of Uthman's caliphate, weakened the economic structure and created conditions for social unrest.
- Changes in the collection and distribution of zakat and atiyah, land allocations, and nepotistic administrative appointments undermined perceptions of justice and equality within society.
- The administrative and financial measures taken by the caliph were insufficient to resolve the existing crises.
- In the process leading to Caliph Uthman's assassination, economic problems—often overlooked—played a decisive role alongside visible political causes.

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "The Economic Dimension of The Events Resulting with Osman's Testimony", orally delivered at the Symposium on Early Events Influencing the International Islamic Thought Structure
<i>Article Type</i>	Research Article
<i>Reviewers</i>	Two external reviewers / Double-blind
<i>Date of Submission</i>	10.08.2025
<i>Date of Acceptance</i>	03.12.2025
<i>Date of Publication</i>	31.12.2025
<i>Plagiarism Checks</i>	Done- intihal.net
<i>AI Disclosure</i>	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the authors in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
<i>Ethics Committee Approval</i>	This study does not require ethics committee approval, as it is based on data obtained through literature review and previously published sources. It is hereby declared that all scientific and ethical principles were observed during the preparation of the study, and that all referenced works have been properly cited in the bibliography.
<i>Complaints</i>	artukluakademi@gmail.com
<i>Conflict of Interest</i>	No conflict of interest declared
<i>License</i>	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
<i>Indexing Information</i>	The journal is indexed in TrDizin DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's and ATLA.

Giriş

Allah Resulü zamanında kontrollü bir şekilde oluşmaya başlayan İslâm toplumu, ilk iki halifenin de dirayetli ve isabetli kararları sayesinde olumlu yönde değişimini ve gelişimini sürdürdü. Ancak Hz. Osman'ın halifeliği döneminde toplum birçok yönüyle hızlı bir değişime girdi. Bu durum beraberinde bazı problemleri de getirdi.¹

Râşid halifeler arasında en fazla eleştirilenlerden biri Hz. Osman'dır. Onun on iki yıllık halifeliği döneminin ilk altı yılı genel olarak Hz. Ömer'in halifeliğinin devamı olarak kabul edilmiştir. Ancak son yılları ise özelde kendi dönemini genelde de bütün Müslümanları rahatsız edecek olaylara sahne olmuştur.² Onun döneminde yaşanan problemlerin çok yönlü olduğu anlaşılmaktadır. Bunların siyasi, sosyal, askeri, dini ve ekonomik olmak üzere birçok boyutu bulunmaktadır. Zira toplumsal olaylar, tek bir nedenle izah edilmeyecek kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunun içindir ki Hz. Osman dönemindeki toplumsal olayları münferit sebeplere bağlamak yerine bunların bir araya gelmesiyle oluşan değişimden söz etmek daha isabetli olacaktır.³

Devletlerin gelişmişliği üzerinde iktisadi faktörlerin ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Tarihin hemen hemen her döneminde ekonomisini düzelten devletler, halkına konforlu bir hayat sunmuştur. Günümüzde de devletleri zor durumda bırakan en önemli etkenlerden biri de ekonomik krizlerdir. Bu bağlamda olaylar değerlendirildiğinde Hz. Osman zamanında oluşan iktisadî problemler ile toplumsal değişim, ciddi bir muhalefetin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Hz. Osman'ın katline giden süreç ile alakalı birbirinden farklı bir hayli rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden yola çıkarak zahirde görünmeyen ama olayların arka planında etkili olan iktisadî faktörler üzerinde durulacaktır. Böylece konunun daha derinlemesine anlaşılması amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında klasik kaynaklardan yararlanılarak mesele kapsamlı bir şekilde ele alınacak, yer yer çağdaş müelliflerin değerlendirmelerine de başvurulacaktır. Konu üzerine yapılan araştırmaların sınırlı olması, bu çalışmanın hazırlanmasına zemin oluşturmıştır. Bu bağlamda, çalışmada Hz. Osman'ın halifeliği döneminde ortaya çıkan problemlerin ekonomik boyutu incelenecek, ardından halifenin bu krizden çıkmak amacıyla attığı adımlar değerlendirilecektir.

1. Vergilerin Toplanması ve Dağıtımı

Hz. Osman döneminde yaşanan olumsuzlukların ve giderek artan toplumsal huzursuzlukların en temel nedenlerinden biri, uygulanan ekonomik politikalar ile bunlara bağlı olarak ortaya çıkan gelir-gider dengesizliğiydi. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin ikinci yılında başlayan ve Hz. Ömer döneminde zirve noktasına ulaşan fetihler sonucunda Medine'ye önemli miktarda ganimet akışı sağlandı. Bu gelişme, devletin mali yapısını köklü biçimde değiştirdi. Hz. Ömer, bu yeni durumu düzenli ve adaletli bir şekilde yönetebilmek amacıyla Allah Resûlü'nün ashabıyla istişare ettikten sonra Arapların daha önce bilmediği, Sâsânîler ve Bizans'ın uyguladığı divan sistemini örnek alarak divan teşkilatını kurdu.⁴ Kaydı tutulan gelirleri, resmi görevi olsun veya olmasın, herkese belirli bir kriter çerçevesinde dağıttı. Bunun sonucunda halkın geneli bol miktarda gelir elde etti.⁵

¹ Ünal Kılıç, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 252.

² Kılıç, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", 240.

³ Şaban Öz, "Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişim" (Hz. Osman, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020), 332.

⁴ Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler, 8.

⁵ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 24; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 136; Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, 68.

Hz. Ömer'in halifeliği zamanına kadar son derece sade bir hayata alışan Müslüman Araplar, fetihler sonucunda artan gelirler sayesinde müreffeh bir yaşam sürmeye başladı. Bunlardan bir kısmı lüks bir yaşama ve israfa meyletti. Öyle ki bedevî kadınlar bile ipek elbise giymeye başladı. Böylece hemen hemen bütün alışkanlıkları ve yaşam standartları değişti. Maddi zenginliğin neticesi olan konforlu hayat, toplumun vazgeçilmezi haline geldi. Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk dönemlerinde de devam eden bu yaşam tarzı, sonraki dönemlerde sürdürülemedi ve değişmeye başladı. Gelirlerin genelinde özellikle ganimetler ve buna bağlı olarak humus gelirlerinde azalma meydana geldi. Halkın bir kısmı Müslüman olunca cizye gelirlerinde de ciddi bir düşüş yaşandı. İlk döneme oranla haraç gelirlerinde de gerileme meydana geldi.⁶

1.1. Zekât Gelirleri

İslâm'ın temel şartlarından biri olan zekât, hicri ikinci yılda farz kılındı.⁷ Zekâtın yönetim tarafından toplanması ise hicretin dokuzuncu (631) yılına tekabül etmekteydi.⁸ Allah Resulü ve ilk iki halife döneminde âmiller aracılığıyla toplanan zekât, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında da devam etti. Zekâta tabi olan mallar iki kategoride değerlendirildi. Bunlardan birisi altın ve gümüş gibi emval-i bâtine olarak ifade edilen görünmeyen mallardır.⁹ İkincisi ise küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar ile arazilerden elde edilen ürünler gibi emval-ı zahire olarak ifade edilen görünen mallardır.¹⁰ Hz. Peygamber'den itibaren bu malların zekâtlarında herhangi bir ayırıma gitmeksizin hepsi bir elden toplanıyordu. Allah Resulü, âmillerini malları nisap miktarına ulaşan Müslümanlardan zekâtlarını toplamak üzere kabilelere gönderiyordu. Onlar da zekâtları, mal sahiplerinin rızasıyla veya onlara rağmen tahsil ediyorlardı. Allah Resulü'nden sonra halifeler de aynı uygulamayı devam ettirdi. Hatta Hz. Ebû Bekir, mallarının zekâtını vermekten kaçınan bazı kabilelerle savaştı.¹¹ Hâlbuki ne Hz. Peygamber ne de ondan sonra gelen halifeler açıkta olmayan mallardan kabul edilen altın ve gümüşün zekâtının toplanmasında zorlayıcı bir tavır takındığına dair bir rivayete rastlanmadı. Dolayısıyla âmillerin görevi, görünen malların zekâtını almaktı. Görünmeyen mallar ise kul ile Allah arasında kalmış bir durumdu.¹² Böylece zekâtı vermekle yükümlü olan Müslümanlar, açıkta olmayan malların zekâtlarını âmillere verebilecekleri gibi bireysel olarak da verebilirlerdi. Bu durum onları sorumluluktan kurtarırdı. Ancak küçük ve büyük baş hayvanlar ile tahıl ve meyvelerin zekâtında ise mutlaka görevlilere vermeleri gerekiyordu. Nitekim Hz. Ebû Bekir, kendi halifeliği zamanında hayvanların zekâtını ödemekten kaçınan Ridde ehline savaş açtı. Oysaki altın ve gümüşün zekâtı konusunda aynı yola başvurduğuna dair bir veri bulunmamaktadır.¹³ Bu uygulama Hz. Osman döneminde de devam etti. Görünmeyen malların zekâtını âmillere veya bireysel olarak verme hususunda halkı muhayyer bıraktı. Halifenin görünmeyen mallardan zekât almayı engellediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece zekâtı verme şeklini tercihe bıraktı.¹⁴

⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 538.

⁷ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. Hazm el-Endelüsî İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîretu'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 58.

⁸ Muhammed Hamîdullah, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 307-308.

⁹ Yusuf el-Kardâvî, *İslâm Hukukunda Zekât*, çev. İbrahim Sarıms (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984), 2/253.

¹⁰ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâveridî Mâveridî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye* (Kahire: Darü'l-Hadis, 2006), 180-181.

¹¹ Hz. Ebû Bekir'in zekât vermek istemeyenlere karşı savaşmanın en önemli özeliği, Arap kabilelerinin mevcut yönetime karşı başkaldırmıydı. Zira zekâtın vergi boyutu da bulunmaktaydı. Zekâtı vermek mevcut yönetiminin varlığını kabul etmek anlamına geliyordu. Onlar da Hz. Ebû Bekir'in yönetimini tanımak istemediler. Bunun için başkaldırdılar. Halife de onlara karşı savaş açtı. Geniş bilgi için bk. Abdulkerim Öner, *Râşid Halifelerden Hz. Ebû Bekir* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024), 69-70.

¹² Kasım b. Sellam Ebû Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, thk. Dr. Muhammed Ammare (Beyrut: Darü's-Şuruk, 1989), 540.

¹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 680-681.

¹⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 681; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 135-136; Yusuf el-Kardâvî, *İslâm Hukukunda Zekât*, 2/253.

Daha önce başlatılan fetih hareketleriyle birlikte hızla genişleyen İslâm coğrafyası, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk döneminde en geniş sınırlarına ulaştı. Ancak bu geniş topraklarda zekât vermekle yükümlü olan Müslüman nüfusun sayısı oldukça azdı. Bu durum, fethedilen bölgelerde Müslümanların nüfus yoğunluğunun düşük olduğunu ve buna bağlı olarak zekât gelirlerinin sınırlı kaldığını göstermektedir. Böyle bir dönemde her Müslümanın evine ulaşmak alabildiğine zordu. Az sayıda ve dağınık halde bulunan mükellefler için memur tayin etmenin devlet bütçesi açısından bir külfet olacağı ve dolayısıyla buralara bir memur tayin etmenin toplanan vergilerden daha masraflı olacağı aşikârdı. Hz. Osman, Müslümanların zekâtı diğer farz ibadetler gibi bir ibadet olduğunu bildiğinden bu vecibeyi kendi başlarına yerine getirebileceklerine inanıyordu. Bunun için onlara herhangi bir baskı uygulamadı.¹⁵

Hz. Osman'ın halifeliğinin son zamanlarında yeni Müslüman olan gayrimüslimlerin saff-ı evvel Müslümanlar kadar zekât konusunda bilinçli olmamaları göz ardı edilmemelidir. Zira fetihlerle birlikte İslâm dinine girmeyip kendi dinlerinde kalan ve bunun karşılığında vermekle yükümlü bulundukları cizye vergisi bulunuyordu. Bunlardan bazılarının Müslüman olmasıyla mükellef tutuldukları cizye vergisinden muaf tutulup onun yerine zekât vermeleri gerekiyordu.

582 Zekât ile alakalı başka bir problem de zekâtın toplama biçimiydi. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in zekât toplamaları ile alakalı belirli bir prensipleri vardı. Genellikle Allah Resulü'nün belirlediği şekilde toplarlardı. Ancak Hz. Osman döneminde bazı değişikliklerin olduğu bilinmektedir. Rivayet edildiğine göre halk, zekât toplama âmillerinden memnun olmamış ve sıkıntıların bertaraf edilmesi için halifeyle görüşmesi için Hz. Ali'nin aracılığı istemiştir. Hz. Ali de meselenin çözümü için oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'yi yanına çağırarak Hz. Peygamber'e ait olan "zekât toplama belgesini" götürüp halifeye teslim etmesini ve zekâtları bu belgeye göre toplamasını istemiştir. Muhammed, söz konusu belgeyi götürüp Hz. Osman'a teslim etmiş ancak halife, kendisine getirilen belgeye kayıtsız kalınca Muhammed, belgeyi geri getirip Hz. Ali'ye teslim etmiştir.¹⁶ Bu rivayet, Hz. Osman döneminde devletin mali düzenine ve uygulamalarına dair yaşanan değişimlerin toplumda nasıl yankı bulduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Önceki halifeler döneminde Hz. Peygamber'in belirlediği ölçü ve usullere bağlı kalınırken, Hz. Osman zamanında ortaya çıkan farklı uygulamalar halk arasında huzursuzluk oluşturmuştur. Halkın bu durum karşısında doğrudan halifeye değil, Hz. Ali gibi saygın bir sahâbeye başvurması, yönetim ile toplum arasındaki güven ilişkisinin zayıflamaya başladığını göstermektedir. Dolayısıyla yönetim alanında yapılan küçük değişikliklerin dahi halk nezdinde büyük anlamlar taşıdığı, adalet ve eşitlik konusundaki hassasiyetin toplumda güçlü bir şekilde hissedildiği görülmektedir.

Hz. Osman'ın halifeliğinin son zamanında gelirlerdeki düşüş ve gelirlerin toplanmasındaki bazı değişiklikler, bütçe açığına yol açarak giderleri karşılayamaz duruma geldi. Böylece ekonomik kriz baş göstererek ödeme sıkıntısı ortaya çıkmaya başladı. Gelirlerin azalmasıyla birlikte daha önce müreffeh bir yaşama alışan Müslüman Araplar, toplumsal yozlaşmayla birlikte az gelirle

¹⁵ Muhammed Hamîdullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, 135-136; Abdulkerim Öner, *Beytülmâl Devlet Hazinesi* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 170.

¹⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'es-San'ânî el-Himyârî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habibu'r-Rahman el-Azmî (Beyrut: Meclisu'l-İlmî, 1972), 4/6.

yetinmeyip yönetime tepki gösterdi.¹⁷ Böylece halk, fethedilen yeni yerlerdeki insanların yaşantılarından etkilenererek hızlı bir değişime uğradı.¹⁸

1.2. Atiyye/Atâ Dağıtımı

Hz. Ömer'in halifeliliği zamanında artan gelirlerle birlikte divanlar kuruldu. Halk kabilelere göre defterlere kaydedildi. Gelirlerin miktarı tespit edilip kayıtları tutulduktan sonra belirli bir prensibe göre dağıtıldı. Daha önce Hz. Ebû Bekir, halka atiyye dağıttığında eşitlik prensibini benimsedi.¹⁹ Hz. Ömer ister Arap olsun ister mevâlî herhangi bir ayırım yapmaksızın ihtiyaç sahibi olan herkese ihtiyacı oranında yardım etti. Ancak her bireye eşit şekilde pay vermedi.²⁰ Kur'an'dan referans getirerek²¹ bazı kriterler belirledi. Buna göre Müslüman olmada öncelik ve Hz. Peygamber'e yakınlık ilkelerini benimsedi.²² Bu sayede saff-ı evvel Müslümanlar aldıkları fazla atiyyeler sayesinde sonradan Müslüman olanlara oranla bir hayli zenginleşti. Bu şekilde servet belirli bir zümrenin elinde toplandığından halk arasında huzursuzluğa yol açtı. Hz. Ömer, halifeliliğinin sonuna doğru bu durumu fark ettiğinden değişikliğe giderek herkese eşit şekilde pay vermeyi planladı.²³ Ancak ömrü buna vefa etmedi.

Hz. Osman, halife olunca Hz. Ömer'in kriterlerini devam ettirdi.²⁴ Ancak sonraki yıllarda durum değişti ve bu konuda bazı değişikliğe gidildi. Şöyle ki Hz. Osman'ın halifeliliğinin ilk dönemlerinde fetihler devam ettiğinden Medine'ye bol miktarda gelir gelmişti. Müslümanların eline geçen ganimet miktarı otuz milyon; hazinenin payına düşen humus miktarı ise altı milyon dinar civarında olduğu bildirilmektedir. Öyle ki taşradan gelen gelirler için Halife Hz. Osman ek yerler yaptırdı.²⁵

Cömertliği ile bilinen Hz. Osman, hazineye biriken bu malları halka dağıtırken ilk iki halifenin aksine bir yol tercih etmiştir. Atiyye dağıtımında akrabalarına pozitif ayrımcılık yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Aktarıldığına göre Kuzey Afrika bölgesinden Medine'ye bol miktarda ganimet malı geldiğinde, bunların önemli bir kısmını akrabalarından Mervân b. Hakem'e vermiştir.²⁶ Bunun yanında Hâris b. Hakem'e Bahreyn gelirlerini, Velîd b. Ukbe'ye Kelb kabilesinin gelirini²⁷ ve Said b. el-Âs'a da yüz bin dirhem vermiştir.²⁸ Ayrıca Hz. Osman'ın idarecileri, ganimetleri istedikleri gibi harcadıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Nitekim

¹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 538; Abdulazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 111; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 65,66; Öz, "Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişim", 330; Öner, *Beytülmâl Devlet Hazinesi*, 168.

¹⁸ Abdulazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 42.

¹⁹ Ya'kub b. İbrahim Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc* (Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979), 42; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 354; Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadr, 1968), 3/276; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 299.

²⁰ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 44.

²¹ Haşir, 59/9.

²² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 355-356.

²³ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 46; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 355; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/291.

²⁴ Ebû Yusuf, *Kitabü'l-harâc*, 46; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 355; Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâtü'l-kebir* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 3/291.

²⁵ İbrahim Muhammed, *es-Siyasetü'l-Mâliyye li-Osman b. Affan* (Kahire: el-Hey'e tü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986), 95.

²⁶ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 6/136; Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî, *es-Sîre*, ed. Mehmet Azimli, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 56; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî *Suyutî, Târîhu'l-hulefâ* (Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013), 270-271; Mervân b. Hakem'e verilen ganimetler ile ilgili bir hayli tartışma bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", 324-327

²⁷ Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî, *es-Sîre*, 56-57.

²⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/137; Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, 270-271; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 235; İsmail Hakkı Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2000), 324-327.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mısır valisi olduğu dönemde Medine'ye bir hayli humus gönderdiği, bu ganimetlerin Mervân b. Hakem tarafından keyfi bir şekilde harcandığı belirtilmektedir.²⁹

Hiz. Osman'ın idarecilerini genellikle akrabalarından seçmesi ve gerektiği kadar denetlememesi, valilerin keyfi uygulamalarına sebebiyet verdi. Bu da halkın tepkisine yol açtı. Zira selefi Hiz. Ömer, atadığı valileri kendi akrabalarından seçmediği gibi onları görevlendirmeden önce mallarını tespit ederdi. Görevden aldığı veya görev değişikliği yaptığında mallarını tekrar hesaplatırdı. Şayet mallarında olması gerektiğinden daha fazla bir birikime ulaşmışsa biriken mallara müsadere uygulardı.³⁰ Aynı şekilde vali ve âmillerini görevlendirmeden önce uyarır, ticaretle işgal etmelerini ve herhangi bir üretim faaliyetlerinde bulunmalarını yasaklardı.³¹ Onlara fazla maaş vermek suretiyle olası olumsuz bir durumun önüne geçmeye çalışırdı.³² Halk, Hiz. Ömer'in bu uygulamalarına şahit olduğundan Hiz. Osman'ın da böyle yapmasını istiyordu.

Hiz. Osman, akrabalarına maddi yardımda bulunması ve onlara olan düşkünlüğünü nassa dayandırmış³³ ve bunu Allah'ın bir emri olarak değerlendirmiştir. İlk iki halifenin akrabalarını ihmal ettiğini ve kendisinin bunu yapmayacağını belirtmiştir.³⁴ İbn Sa'd'ın aktardığına göre Hiz. Osman şöyle demiştir: "Ebû Bekir ve Ömer, hazineden kendi paylarına düşeni almadılar. Ben ise hakkımı aldım ve akrabalarımın dağıttım."³⁵ Aynı şekilde halka verilen atıyyelerin dağıtma yetkisi müminlerin emirinde olması hasebiyle Hiz. Osman'ın bu konudaki tercihini daha çok akrabalarından yana kullandığı ifade edilmektedir.³⁶

584

Halifenin akrabalarına dağıttığı bu malların devlet hazinesinden mi yoksa şahsi malından mı verdiğine dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte şahsi malından harcadığı ile ilgili rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklarda geçen bilgilere göre Hiz. Osman, bu hususta şöyle buyurmuştur: "Akrabalarımı sevdiğimi ve onlara mal verdiğimi iddia ediyorlar. Ben hem Müslümanların hem de onların haklarını gözetliyorum. Akrabalarımın verdiğim mallar kendi şahsi malımdandır. Müslümanların malını ne kendim ne de akrabalarım için helal görmüyorum. Ben gerek Allah Resulü ve gerekse Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde şahsi malımdan halka bol miktarda infak ettim. Müslümanların ortak malı olan beytülmale gelen malları hiçbir zaman kendim için harcamayı helal görmedim ve iltifat da etmedim. Zira benim öyle bir ihtiyacım yoktur."³⁷

Netice itibariyle Hiz. Osman'ın akrabalarına yönelik şefkat ve merhameti, kendi kabilesi olan Ümeyyeoğulları tarafından suiistimal edildiği anlaşılmaktadır. Onların bu tavrı yönetim aleyhine fikirlerin yayılmasına sebep olmuş, bu da halk arasında fitne çıkarmak isteyenlere malzeme olmuştur.³⁸

Atıyye ile ilgili problemlerden biri de vilayetlerde dağıtılması gereken sosyal yardımların merkeze gönderilmesi idi. Bilindiği gibi Allah Resulü, vergi toplamak amacıyla âmillerini görevlendirdiğinde toplanan vergilerin mahallinde dağıtılması gerektiğini, artakalanı Medine'ye

²⁹ Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 1/225.

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/263; Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987), 307-308.

³¹ Gâlib b. Abdulkâfi Kureyşî, *Evveliyâtü'l-fâruk fi'l-idâreti ve'l-kadâ* (Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1990), 308.

³² Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 36; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 146; Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zib Feyyâz (Riyad, 1986), 211.

³³ Bakara, 2/177; Nahl, 16/90; Nur, 24/22.

³⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 6/137; Suyutî, *Târîhu'l-hulefâ*, 270-271; Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, 235.

³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 3/64.

³⁶ Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, 236.

³⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/347-348; Atçeken, "Hiz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", 326-327.

³⁸ Adem Apak, "Hiz. Osman Dönemi Dâhilî Problemler ve Sebepleri", *Hiz. Osman Dönemi Dâhilî Problemler ve Sebepleri* (Hiz. Osman, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020), 129.

getirmelerini tembihlemişti.³⁹ Hz. Ebû Bekir⁴⁰ ve Hz. Ömer de Allah Resulü'nün yolunu takip etti. Hatta Hz. Ömer, toplanan zekâtların bir kısmını Medine'ye gönderen âmillerini uyararak vergileri mahalinde sarf etmelerini istedi.⁴¹ Hz. Osman yönetimi ise eyaletlerdeki gelirlerin tamamını Medine'de toplama taraftarıydı. Onun için valileri, taşradaki gelirleri merkeze gönderiyorlardı. Dolayısıyla kırsal yerlerde ikamet eden halk, atıyye dışındaki diğer gelirlerin Medine'ye gönderilmesine tepki göstererek bunların kendi hakkı olduğunu iddia ediyorlardı.⁴²

2. Ekonomik Krizin Taşra Etkisi

Hz. Osman'ın katline giden süreçte problemlerin çoğu Hz. Ömer'in halifeliği zamanında kurulan ordugâh şehirlerde yaşandı. Kûfe, Basra ve Fustat Hz. Ömer zamanında Medine'ye en fazla yardım gönderen vilayetlerdi. Ancak Hz. Osman zamanında bu yardımların büyük bir kısmı çeşitli nedenlerden dolayı kesildi. Bu kentlerde yaşanan siyasi, sosyal ve askeri problemlerin yanında etkisi bir hayli hissedilen unsurların başında iktisadî problemler gelmekteydi.

2.1. Kûfe

Kûfe, Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat nehrinin batı kenarında kuruldu. Necef ile Kerbelâ arasında ve Hîre'ye 5, Bağdat'a ise 170 kilometre uzaklıkta⁴³ bulunan şehir, hicretin 17. yılında⁴⁴ Hz. Ömer'in direktifleri doğrultusunda kuruldu.⁴⁵

Hz. Ömer'in halifeliği zamanında fetihler nedeniyle artan ganimetler, Kûfe'yi bir cazibe merkezi haline getirdi. Bunun için Kûfe'ye yoğun göçler başladı. Ancak Hz. Osman'ın ikinci altı yılından itibaren fetihlerin durmasıyla bazı sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Büyük çoğunluğu asker olan Kûfe halkı, genel itibarıyla ganimetlerle hayatını idame ettiriyordu. Ganimetlerin kesilmesiyle birlikte daha önce bolluğa alışmış ve harcamalarda savurganlık eğilimine girmiş kabileler, işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalarak yönetimin kendilerine verdiği tahsisatla yetinmek zorunda kaldılar.⁴⁶ Bu da yeterli gelmeyince başka arayışlara girmeye başladılar. Bu durum beraberinde bazı maddi sıkıntıları meydana getirdi. Özellikle geniş ve verimli Savâd arazileri içerisinde sahipleri bulunmayan ölü toprakların paylaşımı ciddi sıkıntılara sebebiyet verdi. Zira daha önce ganimetlerin fazlalığı nedeniyle bu arazilere tevessül etmeyen Kûfe halkı, ganimet gelirlerinin kesilmesiyle birlikte elleriyle fethettikleri bu arazilerde hak sahibi olduklarını yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Aynı zamanda son dönemlerde başka bölgelerden gelip Kûfe'ye yerleşen kabilelerin iskân problemi de ortaya çıkmaya başladı. Daha önce Kûfe'ye gelip yerleşen Ehlü'l-Eyyâm ile sonradan oraya göç eden revâfid arasında huzursuzluk başlayınca önce yerleşenler, küstürülüp göçe zorlandı. Bu durum şehirde yönetimin aleyhine büyük bir grubun oluşmasına zemin hazırladı.⁴⁷

Kûfe'de ortaya çıkan bir başka problem ise Hz. Ömer zamanında başlayıp Hz. Osman'la devam eden atıyye dağıtma geleneğiydi. Bu uygulamanın hilafet merkezinden uzak ve birçok

³⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 1/233; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 688.

⁴⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, 42, 46; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 354.

⁴¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emoâl*, 706.

⁴² Abdulazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 110.

⁴³ Ebu Abdullah b. Abdillâh el-Hamevî Yâkut, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1977), 4/490; Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 04 Ağustos 2020), 339.

⁴⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 387.

⁴⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 387; Avcı, "Kûfe", 108.

⁴⁶ Abdulazîz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 27-28.

⁴⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 3/275; İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l Arabiyye, 1997), 2/479; Kılıç, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", 252-253.

problemin baş gösterdiği Kûfe’de etkisi bir hayli ağır oldu. Zira Hicaz bölgesinden Kûfe’ye giden Araplar hem diğer milletlerden fazla atıyye alıyor hem de geniş sevâd arazilerinden istifade ediyorlardı. Öte yandan ticaret vasıtasıyla servetlerine servet katıyorlardı. Bu durum orada yaşayan ve az miktarda gelire sahip olanların dikkatinden kaçmadı.⁴⁸ Sonradan Müslüman olanlar, daha önce iman edip cihada katılanlara oranla hizmet ve kıdemleri olmadığından onlar kadar servet sahibi olamadılar. Dolayısıyla bu durumu kabullenemiyor ve açık bir şekilde ifade etmekten çekiniyorlardı. Gençler ve azatlı köleler de onlara eklenince sayıları bir hayli arttı. Buna mukabil önce Müslüman olanların sayıları azalıyordu.⁴⁹ Bunun için asıl maksatları olan ekonomik kaygılarını gizleyip hareketlerine dini ve siyasi bir görünüm vererek yöneticilerinin üzerine gitmeye başladılar. Böylece onların görevden alınmasına vesile oldular.⁵⁰

Kûfe’de baş gösteren ekonomik krizin sebeplerinin biri de valilerin icraatları olarak gösterilmektedir. Valilerin yanlış ve halktan kopuk bir şekilde verdiği kararlar ile toplumu ayrıştıran söylemleri halkın gerilmesine sebebiyet vermişti. Dönemin valisi Saîd b. el-Âs ile Kûfe ileri gelenlerinin arasında birçok sıkıntının baş gösterdiği ile ilgili bir hayli bilgi bulunmaktadır. Rivayet edildiğine göre Mâlik b. Ka’b, Esved b. Yezid, Alkame b. Kays ve Mâlik Eşter’in de aralarında bulunduğu bir grup, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs’ın evinde bulundukları esnada vali onlara şöyle dedi: “Buradaki arazilerin hepsi Kureys’in bahçesidir. Ondandır dilediğimizi alır, dilediğimizi terk ederiz...” Bunun üzerine Mâlik Eşter, “Allah’ın kılıçlarımızla bize ihsan ettiği bu arazileri nasıl olur da kabilenizin malı ve bahçesi olduğunu söylersin. Allah’a yemin ederim ki Irak topraklarında bir Müslümanın ne kadar hissesi varsa sizin de ancak o kadar vardır.” Orada bulunanlar da Mâlik Eşter’e destek vererek valinin ifadelerine tepki gösterdiler. Valinin koruma memuru Abdurrahman el-Esedî, oradakilere ağır sözler sarf etti ve “Siz valinizin emrine itiraz mı ediyorsunuz” dedi. Orada bulunanlar bir hayli öfkelenmiş ve özellikle Mâlik Eşter, onun bu sözleri üzerine “Allah’a yemin ederim ki bu adam sizleri fitneye sokmak istiyor.” deyince hep birlikte Saîd b. Âs’ın korumasının üzerine yürüyerek bayılıncaya kadar dövdüler. Daha sonra adam kendine gelince valiye, “Senin seçtiğin bu adamlar neredeyse beni öldürüyorlardı.” Bunun üzerine Saîd: “Allah’a yemin ederim ki bugünden sonra hiç kimse huzurumda bu şekilde davranamayacak.” dedi. Bu durum valinin aleyhine oldu. Zira o güne kadar düşüncelerini yönetime açık bir şekilde bildirenler, bundan sonra gizli bir şekilde propaganda yapmaya başladılar. Vali, muhalefetin neler yaptıklarından haberdar olamayınca onlara karşı herhangi bir önlem alamıyordu. Bu durum valinin halk üzerindeki etkinliğinin kaybolması ve şehirdekilerin olumsuz propaganda yapmasına zemin hazırlıyordu.⁵¹

Valinin yaptıklarını kabullenemeyen Kûfe eşrafı, gittikleri her yerde vali ve halife aleyhine konuşuyor ve halkı yönetime karşı ayaklandırmaya çalışıyordu. Fitne dalgası günden güne yayılıyor, Kûfe’nin hemen hemen her yerine sirayet ediyordu. Yönetime karşı çıkanların sayısı gün geçtikçe artınca Vali Saîd, yaşananları halifeye rapor etti. Halife olayları öğrenince toplumun huzurunu bozmaya çalışan kişilerin elebaşlarını yakalayıp Şam valisi Muaviye’ye göndermesini istedi. Bu arada kendisi de Muaviye’yi olaylardan haberdar ederek gereğinin yapılmasını tembihledi. Saîd, yukarıda ifade edilen kişileri Muaviye’ye gönderdi. Muaviye, onlarla görüşerek dertlerini dinledi, ikramda bulundu, iltifat etti. Ancak ne yaptıysa onları ikna etmeyi başaramadı ve tekrar Kûfe’ye geri gönderdi. Şam’dan istediğini alamayan halife, bu defa onları Humus valisi

⁴⁸ Abdulazîz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 28.

⁴⁹ Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 4/281.

⁵⁰ Söylemez, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği”, 66-67.

⁵¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübra*, 5/32-33; Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 4/323; Ebû Muhammed Ahmed İbn A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-fütûh* (Beyrut: Daru’l-Adva, 1991), 385; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fî’t-târih*, 2/512.

Abdurrahman b. Halid b. Velid'e gönderdi. Abdurrahman, Muaviye gibi nazik davranmadı. Onlara karşı çok sert tedbirlere başvurarak sindirmeye çalıştı ve nihayet muhalifler, yaptıklarından pişmanlık duyduklarını ifade ettiler. Vali Abdurrahman da onları serbest bıraktı. Ancak bütün bu tedbirlere rağmen halife ve valileri olayları tam manasıyla yatıştıramayıp muhalefeti susturamadılar.⁵²

2.2. Mısır

Mısır bölgesi, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Amr b. Âs'ın komutasında Müslümanların eline geçmişti (20/641).⁵³ Bölge fethedildikten sonra oraya vali olarak atanan Amr, Hz. Ömer'in halifeliğinin sonuna kadar bu görevini sürdürmüştü.⁵⁴ İdari görevinin yanında malî, askerî ve hukukî görevleri üstlenmişti. Yani bölgenin tek hakimiydi. Amr b. Âs, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk dönemlerinde yani 27/647 yılına kadar Mısır'daki bu görevini sürdürmüştü. Ancak Hz. Osman, Mısır'da yönetim değişikliğine gitmiş ve Amr b. Âs'ı haraç toplama görevinden azlederek yerine kendisinin sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i tayin etmişti.⁵⁵

Halife Hz. Osman'ın böyle bir görev değişikliğine gitmesi ile ilgili farklı rivayetler⁵⁶ bulunsa da olayın en önemli nedenlerinden birinin ekonomik koşullar olduğu anlaşılmaktadır. Zira halife, önce siyasi yetkileri ile malî konuların yönetimini birbirinden ayırarak Abdullah'ı maliyenin başına getirmişti. Abdullah'ı böyle önemli bir göreve getirmesinin onun malî alandaki başarılarından kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁵⁷ Zira maliyeden sorumlu olmaya başladıktan sonra merkez Medine'ye bol miktarda ödenek gönderdiğinden halifeyi ziyadesiyle memnun etmişti.⁵⁸

Hz. Osman, genel anlamda valileri hakkında şikâyet söz konusu olunca görev değişikliğine gitmiştir.⁵⁹ Ancak Mısır'da halkın Amr'ın yönetiminden rahatsız olduğuna dair halifeye intikal eden herhangi bir rivayete rastlanmamıştır. Dolayısıyla halifenin Amr'ı görevden almasının iktisadî sebeplerin büyük bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum halife ile vali arasındaki konuşmalara da yansımıştır. Şöyle ki Halife Hz. Osman, Amr'ı haraç toplama görevinden azledince Amr, halifenin bu tasarrufundan memnun olmamış ve itiraz etmiştir. Her iki görevin de kendisinde olması gerektiğini savunmuştur. Hz. Osman, bu konuda Amr'dan farklı düşünerek haraç âmilliğine getirdiği Abdullah'ın daha başarılı olduğunu belirtmiş ve onun sayesinde Medine'ye bol miktarda gelir geldiğini ifade etmiştir. Amr'ın bütün itirazlarına rağmen geri adım atmayan halife, haraç toplama âmilliğinin yanında siyasi görevini de Abdullah'a vermiştir.⁶⁰

Amr b. Âs'ın görevden alınıp yerine Abdullah b. Sa'd geçince malî alanda bazı ıslahatlar yapıldı. Abdullah, cizye ve haraçların toplanmasında sıkı tedbirlere başvurdu. Bunun sonucunda Mısır'da toplanan haraç ve cizye gelirleri iki katına çıktı.⁶¹ Bu artışın ana sebebi yeni vergilerden ziyade Abdullah'ın vergi tahsil biçimiydi. Zira Amr b. Âs, bölgeyi fethettikten sonra İslâm'ın insanların kalbine yerleşebilmesi için vergileri tahsil etme hususunda halka karşı esnek davrandı.

⁵² Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/321.

⁵³ Huseyn b. Muhammed b. Hasan Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli'l-enfesi nefis* (Beyrut: Daru Sadr, ts.), 3/246.

⁵⁴ Bazı rivayetlere göre Hz. Ömer, vefat etmeden önce Mısır bölgesini yönetim açısından ikiye ayırmıştır. Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî el-Kureşî İbn Abûlhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1415), 200.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/462.

⁵⁶ Farklı rivayetler hakkında bk. Ya'kûbî, *Tarih*, 2/164.

⁵⁷ "Abdullah b. Sa'd", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1978), 1/41.

⁵⁸ Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1998), 514.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/253.

⁶⁰ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1397), 159, 178; Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", 500-501.

⁶¹ Belâzurî, *Futûhu'l-büldân*, 303.

Onun bu yumuşak ve müsamahakâr tutumu halkın üzerinde olumlu tesir bıraktı. Ancak Abdullah b. Sa'd ise görevi üstlendikten sonra vergileri tahsil etme hususunda sıkı tedbirlere başvurdu. Haliyle bu durum toplumun yapısı üzerinde ciddi etkileri oldu. Aynı şekilde fetihlerin durup buna bağlı olarak gelirlerin de azaldığı bir dönemde Mısır valisi olan Abdullah'ın baskı uygulayarak eski validen daha fazla vergi toplaması tepkilere sebep oldu.

Arapların siyasi dâhilerinden biri olarak kabul edilen, Hz. Ömer'in gözde yöneticileri arasında gösterilen, Mısır fatihi olup uzun süre bölgede idarecilik yaparak halkın teveccühüne mazhar olan Amr gibi güçlü bir figürün görevden alınması taraftarlarını bir hayli üzmüş olmalıdır. İfrikiyye'nin fethedilmesi ve Bizans İmparatorluğuna karşı kazanılan deniz zaferlerine rağmen Amr'ın yerine göreve gelen Abdullah'ın malî icraatları ve Mısır'da yaptırdığı Dârülhaniyye adlı büyük bir sarayın inşa edilmesi Amr taraftarlarının tepkisine yol açtı. Bu durum öyle bir noktaya geldi ki yeni valinin kimliği sorgulanmaya başlandı.⁶² Allah Resulü zamanında yaptığı olumsuz hadiseler dilden dile aktarıldı. Öte yandan, halife tarafından görevinden alınmayı bir türlü kabullenemeyen Amr b. Âs, tepkisini açıkça dile getirerek halifenin aleyhinde konuşmaya başladı.⁶³ Bu tavır, toplum içinde görüş ayrılıklarının derinleşmesine ve birlik duygusunun zedelenmesine yol açtı.

588

Hz. Osman'ın halifelîği zamanında Mısır'da çıkan en önemli hadiselerden biri Abdullah'ın ganimet taksimidir. Rivayet edildiğine göre Hz. Osman, İfrikiye'yi⁶⁴ başarılı bir şekilde fethettiği takdirde elde edilen ganimetlerin humusunun beşte birini teşvik amaçlı Abdullah'a vereceğini vaat etti.⁶⁵ Abdullah da oluşturduğu orduyla bölgenin önemli yerlerini fethetti. Ganimetleri askerleri arasında pay ettikten sonra humusun beşte birini kendisine ayırdı. Humustan geri kalan beşte dördlük kısmını da bir heyetle Medine'ye gönderdi. Heyettekiler, Abdullah'ın kendisi için ayırdığı payı halifeye şikâyet ettiler. Halife bu durumun kendi bilgisi doğrultusunda olduğunu belirtip gelen kişileri de memnun etmek amacıyla pay vermek istedi. Ancak heyettekiler bunu kabul etmeyip Abdullah'ın aldığı paydan rahatsız olduklarını, ordu içerisinde huzursuzluk baş gösterdiğini, bu olaylardan sonra onu başlarında görmek istemediklerini bildirdiler. Hz. Osman da Abdullah'a bir mektup yazarak humustan aldığı payı iade etmesini ve askerlerin gönüllerinin alınmasını tembihledi. Abdullah da halifenin isteğini yerine getirerek aldığı payı geri verdi. Buna rağmen tepkilerin önüne geçemedi.⁶⁶ Zira ganimetlerin beşte dördü mücahitlere dağıtıldıktan sonra geri kalan beşte birlik kısmı bütün Müslümanların ortak mülkü olan Beytül mâle ait olmasına rağmen Abdullah'ın onu zimmetine geçirmeye çalışması dikkatlerden kaçmadı ve tartışmaların odak noktası haline geldi.

Beytül mâle intikal eden gelirlerin halka nasıl dağıtılması gerektiği ile ilgili yetki halifelerin inisiyatifindeydi. Halife Hz. Osman'ın beytül mâlin hissesine düşen gelirlerden teşvik amacıyla Abdullah'a pay vermesi, halifenin takdiri olarak değerlendirilebilir. Ancak Hz. Osman bu konuda halkı ikna etme hususunda tam manasıyla başarılı olduğu söylenemez. Normal şartlar dahilinde belki bu kadar dillendirilmeyebilirdi. Fakat Hz. Osman'ın halifelîğinin son dönemlerinde atılan birçok adımın eleştirildiği bir ortamda Abdullah gibi yakınlarına bu şekilde pay verilmesi halkın tepkisine yol açtı.

⁶² Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 662.

⁶³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/360.

⁶⁴ Orta Çağ'da Arapların Fas'ın doğusuna yani günümüzde Tunus ve Libya topraklarına verdikleri isimdir.

⁶⁵ İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabiyye, 1997), 2/262; Ayrıca bk. Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990), 7/151-152.

⁶⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/253-254.

2.3. Şam

Klasik kaynaklarda “Bilâduşşam” olarak bilinen bölge, bugünkü Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün’ü de içine alan geniş bir alandır. Bölgenin en önemli merkezlerinden biri de Dımaşk’tır.⁶⁷ Burası Hz. Ömer’in halifeliği zamanında Müslümanların eline geçmiş ve bilinen ilk valisi Ümeyyeoğullarından Yezid b. Ebî Süfyan’dır. Onun vefatıyla birlikte Hz. Ömer tarafından kardeşi Muaviye atanmıştır. Hz. Osman’ın halifeliği zamanında yetkileri artırılarak Şam bölgesinin genel valisi olmuştur.

Hz. Osman döneminin bir başka problemi Şam’dan gelen vergilerin kesilmesidir. Bölgenin fethiyle birlikte Medine’ye gönderilen vergiler, Hz. Osman zamanında azalmaya başlamıştır. Bu da bütçede dengesizliğe yol açmıştır. Rivayet edildiğine göre Muaviye b. Ebî Süfyan, Şam valiliğini yaptığı dönemlerde Bizans imparatorlarının yaşantılarını taklit etmiştir. Bölgede çalışan memurların sayısını artırmış, Doğu Akdeniz’de güçlü bir donanma kurma girişiminde bulunmuştur. Mısır’da bulunan tersanenin bir benzerini dışarıdan getirdiği marangozlar vasıtasıyla Ürdün ve Akka’da inşa ettirmiştir.⁶⁸ Aynı şekilde başta Akka ve Sur olmak üzere Akdeniz kıyısında bulunan şehir kalelerini tamir etmiştir. Bunun için de farklı bölgelerden asker getirerek buraya yerleştirmiştir. Bu şekilde Şam bölgesindeki sahil kenarlarını iskâna açmıştır. Bunların dışında Hz. Ömer’in halifeliğinin son dönemleri ile Hz. Osman’ın halifeliğinin ilk zamanlarında Cübeyl, Seydâ, Irak ve Beyrut’un bazı sahil bölgeleri Müslümanların kontrolünden çıkmıştır.⁶⁹ Muaviye b. Ebî Süfyan, söz konusu bölgeleri düşmanlardan temizleyip buralara asker yerleştirdi. Benzer şekilde, sağlam bir kaleye sahip olan Tarsus (Antartûs) Müslümanların eline geçince Muaviye bölgeyi yeniden imar ederek teşkilatlandırdı ve savaşçı birlikleri buraya yerleştirdi.⁷⁰ Bu sayede harabe halde bulunan birçok yerleşim yeri ve kaleyi onarmış ve yeni yerler inşa ettirmiştir.⁷¹ Bunun için ciddi bir kaynak aktarmıştır.⁷² Harcamalarının büyük bir kısmını beytülmalden karşıladığı gibi bazı önemli yerleri yerleşime açmak zorunda kalarak giderleri dengelemeye çalışmıştır.⁷³

Muaviye b. Ebî Süfyan, güvenlik amacıyla büyük oranda harcama yapmış kendisi için de halifeden tahsisat talep etmiştir. Aktarıldığına göre fethedilen yeni yerlerde haraç arazisine sahip olmayan sahipsiz köy ve çiftliklere rastlanmıştır. Muaviye, Hz. Osman’dan bu yerleri kendisine vermesini istemiştir. Halife de onun isteğine olumlu cevap vermiştir. Muaviye, bu yerleri aldıktan sonra bir kısmını kendisine ayırmış, geri kalan yerleri de yakınlarına tahsis etmiştir. Bu sayede gelir de elde etmiştir. Muaviye’nin bu harcamaları bazı kesimler tarafından keyfi uygulama olarak değerlendirilmiş ve tepkilere neden olmuştur.⁷⁴

Muaviye b. Ebî Süfyan’ın bu harcamaları büyük bir yekûn teşkil etmiş ve Şam’dan Medine’ye yeterli derecede vergi aktarılamamıştır. Bu durum Medine’deki bütçeyi olumsuz yönde etkilediğinden Hz. Osman yönetimini zor durumda bırakmıştır.⁷⁵

3. Yönetimin Ashaba Karşı Tutumu

Hz. Osman döneminin en önemli problemlerinden biri halife ile Allah Resulü’nün ashâbı arasındaki gerginliktir. Yönetimin bazı icraatları, ashâbı hoşnut etmediği gibi gerginliğe yol açarak

⁶⁷ Cengiz Tomar, “Şam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ekim 2021).

⁶⁸ Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, 161.

⁶⁹ Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, 173; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/271.

⁷⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/323.

⁷¹ Celal Yeniçeri, *İslam’da Devlet Bütçesi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 340.

⁷² Söylemez, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği”, 65.

⁷³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/280.

⁷⁴ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târih*, 2/280.

⁷⁵ Corci Zeydan, *İslam Uygarıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/348.

ciddi tepkilere yol açtı. Bunun içindir ki bazı sahâbîlerin halifeye tavır alarak onu zor durumda bıraktıkları ifade edilmektedir. Beyülmâle el koyarak onun icraatlarına tepki gösterdiler. Belâzurî sebebini tam olarak ifade etmediği bir olayda Talha b. Ubeydullah'ın Müslümanların ortak mülkü olan beytülmâline el koyduğunu, halifenin de bu olayı Hz. Ali'ye ilettiğini aktarır. Bunun üzerine Hz. Ali de Talha'nın evine giderek olayın içyüzünü öğrenmek istedi ancak kendisine olumlu cevap vermedi. Bunun üzerine Hz. Ali, beytülmâlin kapısını kırarak orada bulunan malları halka dağıttı. Bu olaylardan sonra Talha b. Ubeydullah yaptıklarına pişman olup halifeden af diledi.⁷⁶

Hz. Osman'ın gerginlik yaşadığı en önemli kişilerden biri Abdullah b. Mes'ud'dur. Abdullah, Hz. Ömer'in halifelîği zamanında Kûfe'ye hem kadı hem de beytülmâl âmili olarak görevlendirildi. Ancak daha sora Şurayh oraya kadı olarak atanınca Abdullah yalnızca beytülmâl görevini sürdürdü. Hz. Ömer'in vefatından sonra Medine'ye geldi. Hz. Osman halife olunca kendisini tekrar Kûfe'ye âmil olarak görevlendirdi. Dönemin Kûfe valisi Sa'd b. Ebû Vakkas, hazineden bir miktar borç aldı ancak zamanında ödeyemeyince hazine sorumlusu Abdullah b. Mes'ud ile aralarında gerginlik yaşandı. Bu olay Müslümanlar arasında tartışmalara yol açtı ve toplumu ikiye böldü. Durumu öğrenen Halife Hz. Osman, Sa'd'ı valilikten azletti ancak Abdullah'ı görevinde bıraktı.⁷⁷

590

Sa'd'ın yerine vali olarak atanan Velid b. Ukbe de Abdullah b. Mes'ud'dan bir miktar borç istedi. Zamanı gelince Abdullah, kendisinden borcu geri aldı. Ancak bu durumdan hoşnut olmayan Velid, Abdullah ile tartıştı ve onu halifeye şikâyet etti. Halife de Abdullah'ın hazinedar olduğu ve Velid'in emirlerine amade olması gerektiği ile ilgili bir uyarı mektubu gönderdi. Bu duruma son derece üzülen ve içlenen Abdullah, beytülmâlin anahtarlarını attı ve "Ben Müslümanların mallarının hazinedarıyım. Sizin mallarınızın hazinedarı olacaksam buna ihtiyacım yok" diyerek görevini bıraktı.⁷⁸ Halife kendisini Medine'ye çağırdı ancak halk buna karşı Abdullah'a destek vererek Medine'ye gitmemesi yönünde ricada bulundu. Ancak Abdullah, fitne çıkmaması adına halkın isteğini geri çevirerek Medine'ye gitti. Medine'de Hz. Osman'la bazı konularda fikir ayrılığına girdi. Özellikle Ebû Zer'i Rebeze'ye göndererek zorunlu ikamete mecbur bırakması ile resmî nüsha haricinde diğer mushafları yaktırması konuları ciddi tartışmalara yol açtı.⁷⁹

Halifeyle Abdullah b. Mes'ud arasındaki bu gerginlik kırgınlığa yol açtı ve Abdullah'ın atıyyesinin kesilmesine sebep oldu. Abdullah vefat etmeden önce halife kendisini ziyaret etti ve kesilen atıyyesini geri vermek istedi. Ancak Abdullah, kendisine verilen atıyyenin asıl ihtiyaç duyduğu dönemde kesildiğini, artık bir faydasının kalmadığını belirterek halifenin teklifini kabul etmedi.⁸⁰ Bu olaydan iki yıl sonra Abdullah vefat etti. Zübeyr b. Avvam, Hz. Osman'ın yanına giderek Abdullah'ın ailesinin maddi olarak zor günler geçirdiğini ve mağduriyetinin giderilmesi gerektiğini zira ailesinin tahsisat almaya ihtiyacının olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Hz. Osman, Abdullah b. Mes'ud'un iki yıllık biriken maaşını ailesine verdi.⁸¹

4. Beytülmâl Hayvanları İçin Otlak Ayrılması

Beytülmâle ait hayvanlar için otlak ayırma geleneği Allah Resulü dönemine dayanmaktadır. Buhârî'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber, Medine yakınlarında bir yeri beytülmâl hayvanları

⁷⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/431.

⁷⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/251-252.

⁷⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 6/140.

⁷⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/53; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 6/140; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 2/284.

⁸⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 6/148-149.

⁸¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 351.

için ayırdı.⁸² Hz. Ebû Bekir⁸³ ve Hz. Ömer⁸⁴ de bu geleneği sürdürdü.⁸⁵ Bu dönemlerde beytûlmâl hayvanlarına ayrılan meralara halkın hayvanları da istifade edebiliyordu. Ancak Hz. Osman, hayvanların otlanması, beslenip güçlenerek ordunun hizmetine hazır hale gelebilmesi için bu arazileri kamusal alana dönüştürdü ve halkın hayvanlarının girmesini yasakladı.⁸⁶

İbn Kuteybe'nin aktardığına göre Hz. Osman'ın kamu menfaatini düşünerek attığı bu adımı eleştirenlere karşı halife, "Ömer benden önce bu arazileri zekât devaleri için hima arazisi olarak belirledi. Bu hayvanların sayısı arttığından ben de arazinin sınırlarını genişlettim." şeklinde karşılık verdi.⁸⁷ Halifenin bu davranışı şahsi menfaatten ziyade kamunun menfaatini ön plana çıkarmaya çalışmaktı. Ancak ne yazık ki onun bu davranışı idrak edemeyen halktan bazılarının tepkisine sebep oldu.

5. Ekonomik Krizden Kurtulmak İçin Alınan Tedbirler

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında taşradan merkez Medine'ye çok sayıda şikâyet gelmekteydi. Halk ile valiler arasında sürekli problemler yaşanıyordu. Bu olaylar zamanla büyüdü ve içinden çıkılmaz bir duruma doğru giderek halifenin yönetimini tehdit etmeye başladı. Hz. Osman da problemlerin ana kaynağını öğrenmek ve çözüm yollarını bulmak amacıyla Medine'nin ileri gelenleriyle istişare etti. İstişare neticesinde ilgili yerlere işin ehli müfettişler göndermesi fikri kabul edildi. Halife de o dönemin önemli eyaletleri olan Basra'ya Usâme b. Zeyd'i, Kûfe'ye Muhammed b. Mesleme'yi, Şam'a Abdullah b. Ömer'i ve Fustat/Mısır'a da Ammâr b. Yasir'i görevlendirdi. Müfettişler, söz konusu yerlere giderek hem toplumun ileri gelenleri hem de halk ile görüştüktan sonra taşrada ciddi bir sorunun olmadığını bazı dokunuşlarla problemlerin rahat bir şekilde çözülebileceğini halifeye rapor ettiler.⁸⁸

Halife, müfettişleri dinledikten sonra problemlerin baş gösterdiği eyaletlerin valileriyle istişare etmeyi uygun gördü. Olayın çözümü için herkes fikrini söylerken Velîd b. Ukbe'nin yerine Kûfe'ye vali olarak atanan Said b. Âs, kentte meydana gelen olayların görünmeyen asıl sebebinin iktisadî problemler olduğunu ifade etti. Çözüm için fetihlerin tekrar başlaması gerektiğini belirtti.⁸⁹ Mısır valisi Abdullah b. Sa'd da Hz. Osman döneminde yaşanan olumsuzlukların temel kaynağının ekonomik problemler olduğunu dile getirdi. Ayrıca insanların tamah ehli olduğunu, onlara mal vererek kalplerinin kazanılabileceğini vurguladı.⁹⁰

Krizden kurtulmak amacıyla başka yollara da başvuruldu. Hz. Ömer, vali, âmil ve diğer memurlar ile Allah yolunda cihad edenleri hem ticaret hem de tarım gibi işlerle uğraşmalarını yasaklamıştı.⁹¹ Bunun için ganimetlerden elde edilen gelirler, ikamet edilen bölge haricinde başka yere götürülemiyordu. Bu durum ganimet sahiplerinin aleyhineydi. Zira talebin yoğun olduğu yerlerde mallarını daha pahalıya satma şansları olmadığından bulundukları yerde talep azlığı nedeniyle tüccarlara ucuz vermek zorunda kalıyorlardı. Tüccarlar da aldıkları bu malları başka memleketlere götürerek yüksek meblağlara satıyorlardı. Bu durum ganimet sahiplerini son derece rahatsız ediyordu. Hz. Osman, içine düştüğü ekonomik krizden kurtulmak için Hz. Ömer döneminden itibaren yürürlükte olan bu uygulamayı kaldırarak ihtiyaç fazlası ganimetlerin başka

⁸² Buhârî, *Musâkât*, 12.

⁸³ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 275.

⁸⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 389-390; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 275-276; Kureyşî, *Evveliyâtü'l-fâruk fi'l-idâreti ve'l-kadâ*, 204.

⁸⁵ Detayları için bk. Öner, *Beytûlmâl Devlet Hazinesi*, 80-83.

⁸⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-esrâf*, 6/137; Öner, *Beytûlmâl Devlet Hazinesi*, 83.

⁸⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse* (Beyrut: Daru'l-Adva, 1990), 1/52.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/526-527; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988), 2/587.

⁸⁹ Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", 68-69.

⁹⁰ Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/334.

⁹¹ Kureyşî, *Evveliyâtü'l-fâruk fi'l-idâreti ve'l-kadâ*, 308.

bölgelere götürülerek satılmasına izin verdi. Bu da cihad ile meşgul olanların ticaretle uğraşmalarına fırsat verdi.⁹²

H. Osman da fetihlerin durma noktasına gelmesi ve buna bağlı olarak fey gelirlerinin azalması neticesinde devleti idare etmekte bir hayli zorlandı. Bunun için bazı tedbirlere başvurdu. Yapılması gereken en önemli işlerden biri de H. Ömer döneminden itibaren halkın geneline dağıtılan atıyyelerde değişikliğe gitmekti. Bunun için yönetimde aktif olarak görev yapanların atıyyelerine dokunmadı. Ancak idari görevi olmayanların atıyyelerini azaltma yoluna gitti. Nitekim Taberî'nin aktardığına göre Kûfe valisi Said b. Âs, ekonomik krizden çıkmak amacıyla halktan bazı kişilerin tahsisatının düşürülmesi gerektiğini H. Osman'a bildirdi.⁹³ Öte yandan İbnü'l-Esir, Malik Eşter en-Nehaî'nin bir cuma günü mescidin kapısında bekleyip halka şöyle hitap ettiğini aktarır: "Ben müminlerin emirinin yanından geliyorum. Valiniz olan Said, kadınlarınıza verilen tahsisattan yüz dirhem azaltılması, İslâm için mücadele edenlerin atıyyelerini iki bin dirheme indirmesi ve ganimetlerinizin Kureyş halkına peşkeş çekilmesi konusunda konuşurken bırakıp geldim."⁹⁴

592

Kûfe'de her geçen gün durum kötüye gittiği bir esnada şehrin önde gelen şahıslarından biri olan Mâlik Eşter, halkın bir kısmıyla birlikte mevcut yönetime karşı ayaklanmak istedi. Bu durumdan haberdar olan H. Osman, onu isyan etmemesi, halkı ayaklandırmaması ve yönetime karşı sükûnete davet etmek amacıyla bir mektup yazdı. Daha sonra ikisi arasında mektuplaşma devam edince Mâlik Eşter, Kûfe'de bazı maddi sıkıntıların bulunduğunu, haraç mallarının ve beytülmalin hukukunun tahsili için adaletli birinin görevlendirilmesi gerektiğini halifeye bildirdi.⁹⁵

H. Osman'ın halifeliği döneminde yaşanan olaylardan yalnızca halife değil, halkın geneli de rahatsızlık duydu. Bu nedenle sahâbeden bazıları, toplumu sakinleştirmek ve huzuru sağlamak amacıyla inisiyatif alarak sorunlu meseleleri kendi aralarında istişare edip ulaştıkları sonuçları halifeyle paylaşmayı tercih ettiler. Nitekim İbn Kuteybe'nin aktardığına göre Ammar b. Yâsir ve Mikdâd b. el-Esved'in de aralarında bulunduğu on iki kişi, H. Osman'ın Allah Resulü ve ilk iki halifenin icraatlarına geri dönülmesi, başta İfrikkiye olmak üzere farklı yerlerden gelen ganimet mallarının akrabalarından ziyade yetim ve yoksullara dağıtılması, Medine'de inşa ettiği ve akrabalarına dağıttığı evlerin humus gelirlerinden karşılanmaması, Allah Resulü'nün ashabından olmadığı gibi gazalara da iştirak etmeyenlere yüksek atıyye, erzak ve arazileri iktâ olarak verilmemesi gerektiği ile ilgili birçok konuyu uyarı niteliğinde halifeye bildirdiler. Bu uyarılar yönetim tarafından değerlendirilmediği gibi Ümeyyeoğullarının özellikle Mervân b. Hakem'in da etkisiyle Ammar b. Yâsir'e hakaret edildi. Bu da başta Ammar'ın kabilesi olmak üzere diğer kabile mensuplarının tepkisine yol açtı.⁹⁶

Halife bütün çabasına rağmen içine düştüğü krizden bir türlü çıkmadı. Taşrada hayatlarını ganimet mallarıyla idame ettirmeye çalışan halk, halife ve onun atadığı idarecilerin tavırlarından son derece rahatsız oldu. Bu da halifenin halk nezdindeki otoritesini büyük ölçüde sarstı. Zamanla şehirlerde H. Osman yönetimine karşı önemli bir muhalefetin oluşmasına sebep oldu.⁹⁷

⁹² Söylemez, "H. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", 70.

⁹³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/331.

⁹⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, 4/331; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târik*, 2/519.

⁹⁵ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbü'l-fütûh*, 401.

⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/50-51.

⁹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 375-376; Söylemez, "H. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", 72, 84; Abdulkemim Öner, "Hulefâ-yi Râşidin Döneminde İktâ Uygulamaları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25 (2020), 473.

Gelirlerin azalmasıyla birlikte içine düştüğü ekonomik krizden kurtulmanın yollarından biri de halifenin halktan uygun gördüğü bazı kişilere arazi iktâ etmesidir. Malum olduğu gibi Hz. Osman'ın halifeliğinin sonlarına doğru fetihlerin durması ve buna bağlı olarak humus gelirlerinin azalması, cizyeyle mükellef olan gayrimüslimlerin Müslüman olması gibi nedenlerle hazine gelirlerinin ciddi manada azalması neticesinde ekonomik birtakım sıkıntıların yaşanmasına zemin hazırladı. Ekonomik nedenler, siyasi olayları tetikleyerek toplumsal huzursuzluklara yol açtı. Krizi aşmaya çalışan halife, İslâm coğrafyasında bulunan muhtelif yerlerde az maliyetle birden fazla ürün alınabilen bazı toprakları, iktâ olarak verdi. Hazineye gelir getirmesi için özellikle Irak ve Şam bölgesinde bulunan ve tarım yapılmayan mevât statüsündeki arazileri ziraata kazandırarak ihya etmeye çalıştı. Böylece âtil toprakları imar ederek hem yönetimin eli güçlenecek hem de toplumun menfaati ve Müslümanların çıkarı için daha uygun olacaktı. Arazileri iktâ yoluyla halka vererek hazinenin belirli bir gelire kavuşacağını düşünüyordu. Bu nedenle halktan uygun gördüğü kişilere mevât arazilerinin bir kısmını iktâ olarak verdi.⁹⁸

İktâ edilen araziler, sahibi bulunmayıp beytül mâle devredilen arazilerdir. Bu tür araziler iki kategoride değerlendirilmiştir. Bunlardan biri mevât arazilerdir. Bu araziler, üretim veya yerleşim amacıyla kullanılmayan ve herhangi bir şahsın mülkiyetinde bulunmayan metruk ve verimsiz arazilerdir.⁹⁹ Bir diğer arazi çeşidi ise savâfî arazileridir. Sahibi ölüp mirasçısı bulunmayan veya kime ait olduğu tam olarak tespit edilmeyen araziler ile yeni fethedilen yerlerde ekilmeye müsait olup eski yöneticilerin ellerinde bulunan araziler bu kategoride değerlendirilmiştir. Bu tür arazilerin tasarrufu devlet başkanının yetkisindeydi. Dolayısıyla yöneticilerin bunları devletin ve milletin menfaati doğrultusunda istedikleri kişilere verme yetkileri bulunuyordu.¹⁰⁰ Mevât ve savafî arazilerinden maksat, toprağı olmayan halkı toprak sahibi yapmak, çorak toprakları ıslah edip ekimini temin etmek ve arazisi olan halkı da üretime teşvik etmektir. Mülkiyeti hazineye ait olan bu araziler, iktâ edilirken, mülk haline dönüştürülmemesine dikkat edilirdi.¹⁰¹ Böylece devlet, arazilerden düzenli vergi aldığı için hazine ma'mur hale gelecek, halk da geçim aracı elde etmiş olacaktı.

Hz. Osman iskân amacıyla halka iktâ yoluyla arazi verdiği gibi¹⁰² sınır boylarının güvenliğini sağlamak amacıyla da bazı arazileri tahsis etmiştir.¹⁰³ İktâ dışında da halka bazı toprakları takas usulüyle verdiği dair bilgiler bulunmaktadır. Herhangi bir amaçla bir bölgeden başka bir bölgeye gitmek isteyenlerin topraklarını alarak karşılığında gittikleri yerde bazı toprakları vermiştir. Bu şekilde yatırım yapmak isteyenlerin önünü açmaya çalışmıştır. Yemen, Bahreyn, Hadramut, Umman ve Taif gibi yerlerde ticaret amacıyla arazilerini bırakarak gelenlere yeni araziler tahsis etmiştir.¹⁰⁴

Ekonomik krizden kurtulmak ve halkı rahatlatmak amacıyla atılan bu adımlar, bir neticeye ulaşamadığı gibi olayları başka bir boyuta taşıdı. Zira hayatlarını ganimetlerle idame ettirmeye alışan kabilelerin arazilerin bu şekilde belirli kişilere verilmesi ve kendilerine gerektiği kadar pay verilmemesi öfkelenmelerine yol açtı. Dolayısıyla Hz. Osman, bu durumu idare etmekte bir hayli zorlanarak halkın üzerindeki otoritesini kaybetti. Bunun akabinde Irak bölgesinde halifeye karşı

⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 375-376; Öner, "İktâ Uygulamaları", 473.

⁹⁹ Öner, "İktâ Uygulamaları", 467.

¹⁰⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 375; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 289.

¹⁰¹ Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 108-109.

¹⁰² Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 507.

¹⁰³ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 201.

¹⁰⁴ İbn Zenceveyh, *Kitâbü'l-emvâl*, 635; Mustafa Demirci, "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Nisan 2020).; Murat Akarsu, *Kabile Brokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 127; Öner, "İktâ Uygulamaları", 473.

ciddi bir muhalefet oluşmaya başladı.¹⁰⁵ Halife Hz. Osman, kendisine yöneltilen bu eleştirileri kabul etmedi. Zira bu toprakların fethedildiği günden beri başta muhacir ve ensar olmak üzere birçok kişiye iktâ yoluyla verildiğini, elde edilen gelirler sayesinde halkın ihtiyaçlarının karşılandığını ifade etse de muhalefete söz geçiremedi.¹⁰⁶

Sonuç

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında ortaya çıkan siyasi, sosyal ve iktisadi değişiklikler, toplumun dengesini bozmuştur. İran toprakları, Anadolu'nun bir kısmı, Akdeniz'in doğu kısmı ile Kuzey Afrika'nın önemli yerleri Müslümanların eline geçmesiyle İslâm coğrafyası alabildiğine genişlemiş ve fetihler durma noktasına gelmiştir. Daha önce fetihler devam ettiğinden ictimâî konuları konuşmaya fırsat bulamayan mücahitler, savaşların azalmasıyla birlikte sosyal olaylar hakkında düşünme ve müzakere etme fırsatını buldular. Bunun sonucunda toplumda istenmeyen hadiseler meydana geldi. Akliselim sahibi kişilerin azlığı ya da toplumda yeterince etkili olamamaları sonucunda, bozgunculuk yapan kimselerin sesi daha çok duyulur hâle geldi ve bu durum toplumsal huzursuzluklara yol açtı. Kabileler arası rekabet, farklı dinlere mensup olup Müslümanlar tarafından mağlup edilen ve zimmi statüsünde değerlendirilenler ile yurtlarını Müslümanlara kaptıran milletlerin gizli örgütlenmeleri, yönetim aleyhine oluşan muhalefeti körükledi.

594

Ekonomik krizler hemen hemen her dönemde devletleri yıpratın ve zor durumda bırakan en önemli unsurlar olarak kabul edilir. Hz. Osman'ın halifeliğinin son zamanında ortaya çıkan iktisadî meseleler ve buna bağlı olarak meydana gelen toplumsal değişme ve dönüşme, muhalefeti harekete geçirmiş ve toplumda büyük bir fitnenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla toplumdaki iktisadî sıkıntılar, siyasi ve sosyal olaylara zemin hazırlamıştır.

Hz. Ömer döneminde oluşan malî yapı, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk döneminde devam etse de son zamanlarında bazı değişiklikler meydana geldi. Hicaz bölgesindeki Araplar ile daha sonra Müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerdeki halk arasında maddi anlamda ciddi farklar oluşmaya başladı. İktisadî hayat ve sosyal gelişmeler, toplumdaki anlaşmazlığı alabildiğine derinleştirdi. Bu da toplumsal krizi beraberinde getirdi.

Hz. Osman döneminde toplumun yapısı değişti. Daha önce az bir gelire kanaat eden halk, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında artan gelirler sayesinde büyük bir servete kavuştu. Böylece halkın zihin dünyası değişmeye başladı. Halife Hz. Osman, değişen şartlar karşısında çözüm bulmakta bir hayli zorlandı.

Hz. Osman, halka atıyye dağıtınca akrabalarına pozitif ayrımcılık yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Her ne kadar o, bunu devlet hazinesinden değil de kendi şahsi malından verdiğini ifade etse de muhalefete bu durumu yeterli bir şekilde anlatamadı. Netice itibarıyla yolsuzluk iddiaları baş gösterdi. Halkta ganimetlerin adaletsizce dağıtılması kanaati hâsıl olunca halife ve yönetim kadrosu bu durumu idare edemedi. Bu da Hz. Osman'ın idaresine karşı hoşnut olmayan bir zümrenin doğuşuna zemin hazırladı.

Gelirlerin yetersizliği ve artan harcamalar karşısında çaresiz kalan Hz. Osman, birtakım tedbirlere başvursa da bütçe açığını tam manasıyla gideremedi. İktisadî anlamda meydana gelen bu sıkıntılar, halkta ciddi etki uyandırdı ve yönetime karşı ayaklanma başladı.

¹⁰⁵ Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", 72,84; Öner, "İktâ Uygulamaları", 473.

¹⁰⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, 288.

Seleflerine oranla şûra kültürünü layıkıyla işletemeyen Hz. Osman, yönetimi hakkında yapıcı eleştirilere de yeterli derecede kulak asmadı. Bu da toplumsal desteği yavaş yavaş kaybetmesine neden oldu.

Kaynakça

- Abdulazîz Dûrî. *İlk Dönem İslam Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Abdulazîz Dûrî. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'es-San'ânî el-Himyârî. *el-Musannef*. thk. Habibu'r-Rahman el-Azmî. Beyrut: Meclisu'l-İlmî, 1972.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- Akarsu, Murat. *Kabile Brokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalınan Halife*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Apak, Adem "Hz. Osman Dönemi Dâhilî Problemler ve Sebepleri". *Hz. Osman Dönemi Dâhilî Problemler ve Sebepleri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020.
- Apak, Adem. "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyegoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 7/7* (1998).
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9* (2000).
- Avcı, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 339-342. Erişim 04 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud. *Ensâbu'l-eşrâf*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2003.
- "Abdullah b. Sa'd". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB, 1978.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Siyasal Akli*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Corci Zeydan. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Necdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Demirci, Mustafa. "İktâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Nisan 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikta#1>
- Diyârbekrî, Huseyn b. Muhammed b. Hasan. *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli'l-enfesi nefîs*. 2 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, ts.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam Ebû. *Kitâbü'l-emvâl*. thk. Dr. Muhammed Ammare. Beyrut: Darü's-Şuruk, 1989.
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim. *Kitâbü'l-harâc*. Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979.
- Ebü'l-Fidâ', Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Abülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî el-Kureşî. *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1415.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-fütûh*. Beyrut: Daru'l-Adva, 1991.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber*. thk. Halil Şehâde. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. Hazm el-Endelüsî. *Cevâmiu's-sîretu'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Maârif, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Adva, 1990.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübra*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ. *el-Fahrî fi'l-âdâb el-sultâniyye ve'l-duvel el-İslamiyye*. Beyrut: Dâru Sâdr, ts.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâz. Riyad, 1986.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kitâbî'l Arabiyye, 1997.
- İbrahim Muhammed. *es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan*. Kahire: el-Hey'e tü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986.
- Kallek, Cengiz. *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kılıç, Ünal. "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 23. 597
- Kureyşî, Gâlib b. Abdulkâfi. *Evveliyâtü'l-fâruk fi'l-idâreti ve'l-kadâ*. Beyrut: Müessesetu'l- Kutubi's-Sekâfiyye, 1990.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî. *el-Ahkâmü's-sultaniyye*. Kahire: Darü'l-Hadis, 2006.
- Muhammad Hamîdullah. *İslam'ın Doğuşu*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Muhammed Hamîdullah. *İslam Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Öner, Abdulkerim. *Beytülmâl Devlet Hazinesi*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Öner, Abdulkerim. "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde İktâ Uygulamaları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25 (2020).
- Öner, Abdulkerim. *Râşid Halifelerden Hz. Ebû Bekir*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024.
- Öz, Şaban. "Hz. Osman Döneminde Toplumsal Değişim". 325-340. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020.
- Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî. *es-Sîre*. ed. Mehmet Azimli. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Sıddıkî, Selim A. *İslam Devletinde Mali Yapı*. çev. Rasim Özdenören. İstanbul: Fikir Yayınları, 1968.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 63-86.
- Suyutî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî. *Târîhu'l-hulefâ*. Beyrut: Darü'l-Minhac, 2013.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

- Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Ekim 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye#1>
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb. *Târîhu’l-Ya’kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketu’l-İ’lamî, 2010.
- Yâkut, Ebu Abdullah b. Abdillâh el-Hamevî. *Mu’cemü’l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’s-Sadr, 1977.
- Yeniçeri, Celal. *İslam’da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984.
- Yusuf el-Kardâvî. *İslam Hukukunda Zekât*. çev. İbrahim Sarmış. 2 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984.